

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЯ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

1. Релігія як соціокультурний феномен

У наші дні розмова про культуру й релігію, сформувавши чітко виражений культурологічний зміст, вийшовши за межі будь-якої теорії, стала невід'ємною складовою частиною процесів становлення цивільного суспільства. Культурологічний підхід до феномену релігії потребує з необхідністю синтезу всіх існуючих гуманітарних підходів, а також системного аналізу релігії як складової універсуму культури у всьому різноманітті внутрішніх зв'язків, що існують в культурі. Культурологічний підхід вирізняє інтегративність, міждисциплінарність, спроби дослідження релігії та її зв'язків з культурою як єдиної системи й особливого класу явищ. До появи культурології поведінка людей, їхня вдача, звичаї і традиції пояснювалися біологічними, психологічними або соціологічними причинами, тобто або фізичним типом, або особливостями психіки, або специфікою процесів соціальної взаємодії. У цих підходах культура поставала ніби похідною від людини, а релігія розумілася як один з елементів культури. Культурологічний підхід до релігії відкриває нові можливості розуміння ролі цього феномену в культурі. Він ґрунтується на принципах об'єктивності, раціональності, науковості. Культурологія релігії базується насамперед на нормах наукового доказу, обґрунтування, переконливості, міжгалузевої наукової методології і методики. Особливо важливим для нас є історичний підхід до культури і релігії, котрий забезпечує як наукову об'єктивність, так і переконливість результатів дослідження.

Структура релігії й культури не збігаються в абсолюті, але, безумовно, корелюють між собою. Сучасні дослідники фіксують тенденції зростання впливу релігії на всі сфери соціального життя. Саме в духовності шукають і знаходять найбільш ефективні інструменти для пояснення соціальних процесів. А релігія, безсумнівно, належить до цієї сфери культури.

Об'єднання описового, історичного, нормативного, психологічного, структурного і генетичного підходів до феномену релігії, на наш погляд, дає можливість говорити про предмет і метод культурології релігії. Також до цього ми додаємо функціональний аналіз, антропологічний, онтологічний і етнографічний підходи. Відновлення культурологічної, але при цьому науково орієнтованої позиції, особливо при розгляді релігійної свідомості, також є актуальним завданням.

У культурологію релігії повертається раціоналістичність, далека від будь-якої містики за визначенням, хоча й покликана її пояснити. При дослідженні релігії й культурі треба звернути увагу на те, що світ – це

єдність. Нема винятково матеріальної і винятково духовної культури. Розсікаючи заради теоретичної зручності культуру на матеріальну і духовну, варто пам'ятати, що ми при цьому одержуємо надто сильні абстракції, які не дозволяють, наприклад, зрозуміти цілісність будь-якого ідеалу як тотожності суб'єкта й об'єкта, матеріального і духовного, почуттєвого і надчуттєвого.

Існують три основні моделі ролі релігії в культурі. Відповідно до першого, релігія є генотипом культури, саме вона визначає культурний фенотип, усю духовну і матеріальну розмаїтість національного та транснаціонального буття. Тому кожна окрема культура іменується за релігію, що породила і живить її (християнська, буддійська, мусульманська та інші культури).

Діаметрально протилежною є “світська модель”, відповідно до якої культура виростає зі зразків господарського життя народу. У такому випадку культури іменуються або виходячи з особливостей виробництва, торгівлі і споживання (збирання, землеробство, кочова або осіла культура), або за їхнім місцезнаходженням, географією. Різновидом даної моделі є марксистський економічний детермінізм, що виводить культуру з економічного базису. При цьому релігії надається допоміжна, надбудовна роль.

Донедавна марксизм-ленінізм узагалі трактував релігію як шкідливий забобон, пережиток експлуататорського суспільства, який зникає у міру зміцнення соціалізму. Тим часом, як насправді виявилось, “соціалістична культура” була найтісніше пов'язана з релігією більшовизму і розпалася як тільки ця релігія втратила свою консолідуючу силу. Крах радянської культури як наслідок історичної поразки більшовизму з особливою наочністю показав, що релігія – не окремий, а системоутворюючий фактор кожної культури.

Третя модель культури є спробою синтезу першої і другої моделей: генотип культури – це єдність релігійної духовності та економічних архетипів. Методологія цієї моделі ґрунтується на метафізиці Аристотеля (дійсність – єдність матерії і божественної форми), біблійної онтології (космос формується Богом з первісного хаосу) і діалектиці Гегеля (якість має ідеальну і речовинну сторони). Чим активніше впливає прийнята народом релігія на господарське життя, і навпаки, тим необхіднішим стає їх співіснування. Отже, через активну взаємозміну і зворотні зв'язки, релігія й економіка стають двома сторонами єдиної субстанції культури.

Висновувати це можна лише розуміючи, що це не статичні, а динамічні за своєю природою структури. Релігія як частина культури є складною системою функцій і матриць (спосіб мислення, логіка, аксіоматика, аксіологія і т. д.), що змінюються у процесі історичного розвитку. В різні періоди історії релігія виконувала стосовно культури різні функції, становила різні її частини, різною мірою її репрезентувала. Як відзначає М. Пісманік, “релігійний початок – найбільш стійке ядро національної культури в трагічні періоди історії етносу... Але разом з тим, неправомірно зводити національне в культурі лише до релігійного і, наприклад, ототожнювати духовне

відродження нації із загальним воцерковленням” [Писманик М.Г. и др. Религия в истории и культуре. – Пермь, 1995. – С. 171].

Глибоке засвоєння національної і світової культури неможливе без занурення в їх релігійні підстави. Щоб зрозуміти і відчувати духовну субстанцію того чи іншого народу або міжнаціонального об'єднання, зовсім недостатньо ретельно вивчити їхнє матеріальне буття, важливо також проникнути в сутність їхньої релігії. Ми мало що зрозуміємо, наприклад, у культурах Індії чи Японії, якщо не звернемося до індуїзму чи синтоїзму. Таємниця культури народу багато в чому криється в його релігії.

На наш погляд, культурологічний підхід виділяє наступні основні характеристики релігії: 1. Релігія – змістовне наповнення як індивідуального духовного життя людини, так і спільного життя людей у групі, родині, соціумі. 2. Релігія – ненаслідувана біологічно інформація, виражена в культурі (світі створених людьми явищ). 3. Релігія містить зразки людських відносин: способи сприйняття, відчування, мислення, поведінки, виражені в символічній формі. 4. У рамках різних релігій формуються різні технології: соціальної взаємодії, матеріальних об'єктів, породження і трансляції цінностей, символів, традицій і т. д.

Культурологічне дослідження релігії, як правило, припускає відслідкування “культурної біографії” релігійних ідей, обрядів, образів. На “макрокультурологічному рівні” це виражається у простежуванні трансформацій міфу, міфологічного сюжету, культурного героя і т. д. Крім того, окреслюючи контури культурологічного дослідження релігійного життя, варто було б розглянути культурну роль Церкви, відношення релігії до філософії, місце теології в культурі, співвідношення атеїстичних і релігійних ідей у культурному просторі, нарешті, співвідношення релігії з іншими культурними формами – мораллю, мистецтвом, наукою, містичним у культурі.

Суперечка про співвідношення релігії й культури велася у трьох напрямках, що базуються на різних аксіоматичних положеннях: перше – релігія є основою і вихідною точкою культури (наприклад, у російських релігійних філософів), культура має надприродне джерело і є породженням релігії, без релігії культури бути не може, вона втрачає зміст; друге – культура і релігія – принципово різні речі, більше того – вони антагоністичні, і культура витісняє релігію як форму суспільного буття (така точка зору присутня у ранніх роботах Енгельса); третє – релігія є одним зі структурних компонентів культури, роль якого історично змінюється (наприклад, у Т. Парсонса).

Коли мова йде про структуру релігії, то мається на увазі, що стійкі елементи релігійної системи (норми, зразки, інститути, групи, культи і т. п.) перебувають у певному співвідношенні і взаємодії між собою, забезпечуючи стабільність релігійної системи, її відтворення, можливість трансляції не тільки релігійної традиції, але й культурного досвіду в цілому.

Спираючись на методологію структурно-функціонального аналізу (Т. Парсонс), у релігії як системі можна виділити чотири основні функціональні блоки: адаптивний, цілепостановний, інтеграційний та функції відтворення культури і зняття прихованих напруг. Ці функції має будь-яка релігія, тому їх можна вважати універсальними, але у певну ієрархію вони вибудовуються порізно, залежно від унікальних особливостей тієї чи іншої культури [Parsons T. *Sociological theory and modern society*. - N.Y-L., 1967. – S. 115].

Виходячи з ідеї Т. Парсонса, релігію необхідно розглядати як одну зі сторін системи людських дій, що піддається трансформації разом із розвитком культури й особистості, або як систему функцій, спрямованих на культуру. Останнє ж є наслідком того, що релігія, поряд з мовою, семіотичними знаковими системами і т. д., є репрезентантом культури. При цьому не викликає сумніву, що зв'язок релігії і культури (як і зв'язок з останньою інших її репрезентантів) у процесі історичного розвитку з'являється як складна система взаємозумовленостей [Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Под ред.. Т.Парсонса. - М., 1971. – С. 234]. Постійний пошук нових змістів як форма самовираження утворить своєрідну систему “залежностей” – релігія адаптується до змін культури, викликаючи в ній нові зміни. Переривання цього процесу веде до радикальної перебудови системи культури чи до її загибелі. Розвиваючи даний підхід і розглядаючи релігію як один з репрезентантів культури, можна через семіотичний зріз релігії визначити ступінь розвитку культури.

Якщо поняття “культура” і “релігія” логічно пов'язані відносинами частини і цілого, релігія є частиною культури, то аксіологічно – у сфері відносин цінності й оцінки вони рівноправні: не тільки релігія може бути оцінена з позицій культури, але й культура – з позицій релігії. П. Сорокін, наприклад, визначав культуру, як “єдність, або індивідуальність, всі складові частини якої пронизані одним основним принципом і виражають одну, і головну, цінність. Саме цінність є основою і фундаментом будь-якої культури. З цієї причини найважливіші складові частини такої інтегрованої культури також найчастіше взаємозалежні: у випадку зміни однієї з них інші неминуче піддаються подібній трансформації” [Сорокин П. *Человек, цивилизация, общество*. – М.,1992. – С. 429].

Можна погодитися з релігієзнавцем І. Яблоковим, який відзначає: “Релігія, будучи складовою частиною культури, виконує культуротрансляційну функцію. Вона сприяє розвитку певних її складових – писемності, друкарства, мистецтва, забезпечує охорону і розвиток цінностей релігійної культури, здійснює передачу накопиченої спадщини від покоління до покоління” [Основаы религиоведения. Под ред. Яблокова И.Н. – М.,1994. – С. 69]. Роль “міцного ядра” релігійної культури виконує основний священний текст (джерело певної релігії) з інтерпретаціями і традиціями. “Захисний пояс” культури творять світські ідеї, адаптовані до тлумачень прийнятих

релігійних принципів і матеріалізуються у побутовій, виробничій, соціально-перетворюючій і науково-технічній практиці.

Останнім часом, намагаючись перебороти духовну кризу, культурологічна думка все частіше звертається до проблеми взаємозв'язку релігії і культури. Те ж робить і церква. Соціальні зміни сучасного світу, зміна напряму думок під впливом постмодерністських змін у культурі “ставлять під сумнів традиційні цінності”, в тому числі й релігійні, як це зазначав II Ватиканський собор. У результаті все більше людей фактично відриваються від релігії, “утверджується гуманізм нового типу” [ПК, § 7]. Критикуючи “новий гуманізм”, церква бореться насамперед проти марксистської концепції гуманізму і культури, і робить спробу збереження не просто релігійної культурної традиції, але й духовності як такої.

До проблеми смислів релігії як невід'ємної складової культури навіртає саме поняття культурології. Релігія передбачає певну систему цінностей і моральних приписів, що складають модальні структури культури. Саме в ціннісному аспекті виражається зв'язок культури і релігії: остання, як репрезентант культури, насамперед виконує функцію несення смислів. У такий спосіб релігія щодо культури може виконувати, й історично найчастіше виконувала, функцію формування нормативних меж, які забезпечують можливість існування, репродукування і розвитку культури, а відтак і суспільства.

Релігія не завжди адаптується до змін у культурі і не завжди повинна це робити. Проте сьогодні ми спостерігаємо значний інтерес суспільства, культури до релігії, незважаючи на фактично узаконене вільнодумство, демократичність поглядів, плюралізм думок і авторитет науки. Сама історична реальність ставить завдання – прояснити, у чому полягають можливості релігії для людини, для культури в нашу епоху, яка змінює не тільки свідомість людей і умови їхнього існування у світі, але й сам світ. Тому необхідний серйозний аналіз антропологічних та онтологічних причин існування релігії, її культурологічних можливостей. Силами тільки соціології, психології, філософії релігії це зробити дуже важко. Тому актуальним є культурологічний підхід до проблеми співвідношення й взаємодії релігії і культури.

Культурологічний аналіз дає можливість не тільки оцінити роль релігії у житті людства, але й глибше проникнути в антропологічну суть людини як суб'єкта культури. Він припускає інтегративність, необхідність дослідження релігії у її зв'язку з культурою як єдності, погляд на культуру як на цілісний організм. Тому, на нашу думку, розгляд релігії як складової універсуму культури необхідно проводити в контексті її історичного виникнення і взаємозв'язку з іншими феноменами культури, суспільними процесами, історичною реальністю, етнічними особливостями народів.

Релігія у сучасній культурі, як і в культурах попередніх епох, задає аксіологічні координати, ієрархію цінностей, сповіщає культурній діяльності вищу єдність і зміст. Можливості релігії у духовному відродженні України

величезні насамперед тому, що у сучасному суспільстві релігія здатна зрівноважити граничну інваріантність як існування, так і смислів, цінностей культури. Саме цим пояснюється наш інтерес до проблеми взаємодії релігії і культури.

2. Діалог релігій і культур як форма екуменічного діяння

Кожна релігія у своїх витоках і генезі ідентифікується з тією чи іншою культурою. Адекватно зрозуміти сутність і природу будь-якої релігії можна тільки через призму культурного ареалу, в якому вона сформувалася і під впливом особливостей якого вона розвивалася. Це можна простежити через історію виникнення, становлення і розвитку всіх релігій – етнонаціональних і світових, політеїстичних і монотеїстичних.

Буддизм – найдавніша універсальна світова релігія є спільним культурним компонентом різних цивілізацій Сходу від Індії до Китаю. Буддизм вважається „ключем до східної душі”. Без буддизму неможливо збагнути і зрозуміти особливості культур і способу мислення сповідників багатьох східних релігій.

Конфуціанство упродовж десь біля 2,5 тисяч років формувало почуття і світогляд китайців, впливало на їхню психологію, мислення, поведінку, побут і спосіб життя. Відтак, конфуціанство помітно „зафарбувало у свої тони” всю національну культуру і релігію народів далекосхідного ареалу. Насамперед це стосується Японії та Кореї, де й сьогодні спостерігається релігійний синкретизм – переплетіння національних релігій (того ж синтоїзму) з конфуціанством і буддизмом.

Християнство, виникнувши в лоні іудаїзму, упродовж першого і навіть початку другого століття розвивалося як іудеохристиянство. Ісус Христос не заперечував того, що його місія відбувається в рамках Мойсеєвого Закону (Мт. 5:17-19) і виключно для одного „обраного Богом” єврейського народу (Мт. 10:5,6; 15:21-26). Проблема іудеохристиянства була настільки складною, що апостол Павло, який сформулював універсальну формулу християнства („немає різниці між іудеєм і елліном, обрізаним і необрізаним...”), змушений був захищати свою позицію на спеціально скликаному апостольському соборі в Єрусалимі (Дії. 15), щоб довести право язичників бути (поруч з іудеями) християнами.

Якщо простежити розвиток християнства у Римській імперії, особливо після її поділу на початку V ст. на Західну і Східну частини, то роль культурного чинника у становленні окремішності західного і східного християнства незаперечна. Саме на розходженні східного і західного християнства, яке сформувалося на спільній грецькій філософії, позначилися культурні відмінності. Якщо західне (римське) християнство розвивалося на латинській культурі (канонічним перекладом Біблії слугувала латинська